

Gravvårdar i trä

Förvaltning av ett förgängligt
kulturarv - en vägledning

Svenska kyrkan

Utgivning och distribution:

Jamtli

Box 709

831 28 Östersund

Tel. 063-15 01 00

Fax 063-10 61 68

© Jamtli 2023

Omslagsbild: Gravvårdar från Sundsjö kyrka.

Bilder: Victoria Bly där ej annat anges. Samtliga bilder tillhör Stiftelsen Jamtli och är fotade i Jämtlands län där ej annat anges. Där JLM anges tillhör fotot Stiftelsen Jamtlis bildarkiv.

Innehåll

Inledning	5
Gravvårdar i trä - ett förgängligt kulturarv	6
Trägravvårdar på våra begravningsplatser	7
Kulturhistoriskt värde	9
Tillstånd och finansiering	10
Tillstånd	10
Inventering och värdering	10
Finansiering	10
Form, stil och uttryck	11
Materialimiterande trävårdar	12
Gravvårdar av brädor	13
Snidade och svarvade former	14
Skåp	15
Kors	16
Måleri	17
Plaketter	18
Hantering och underhåll	19
Bevara på begravningsplatsen	20
Inga åtgärder	21
Reparation	22
Målning	23
Kopior på begravningsplatsen	24
Kopior utan förändring	25
Kopior utifrån schabloner	26
Förenklade kopior	27
Bevara inomhus	28
Sammanfattning	30

Inledning

Under 2023 har Stiftelsen Jamtli genomfört projektet *Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgångligt kulturarv* med hjälp av medel från Svenska kyrkans nationella program för kunskapsutveckling inom det kyrkliga kulturarvet och medel från Åre pastorat.

Projektet har haft som syfte att aktualisera frågan på ett nationellt plan om vård och bevarande av äldre gravvårdar i trä. Målet har varit att ta fram en vägledning om vård och underhåll av gravvårdar i trä som i huvudsak riktar sig till Svenska kyrkans kyrkogårdsförvaltningar. Frågan om en vägledning uppstod då det fanns mycket som tydde på att flertalet äldre trägravvårdar med särskilt höga kulturhistoriska värden höll på att försvinna på begravningsplatserna till följd av materialets förgänglighet.

I projektet har det genomförts fältstudier i Jämtlands län där inventering och dokumentation av befintliga gravvårdar i trä har skett på samtliga begravningsplatser, kombinerat med studier av äldre bild- och arkivmaterial. Jämtlands län har fungerat som en fallstudie, men de rekommendationer som följer i denna vägledning är aktuella även för begravningsplatser och gravvårdar i ett nationellt perspektiv.

Resultatet från inventeringen visar att trägravvårdsbeståndet på begravningsplatserna i Jämtlands län varierar i hög utsträckning, från inga

kvarvarande till fem, tio, och i vissa enstaka fall närmare omkring femtio. Vanligt är ingen eller några enstaka trägravvårdar på en kyrkogård. Viss information har även samlats in från begravningsplatser i andra delar av landet, vilket visar att det liksom i Jämtland finns flertalet platser där gravvårdar i trä är mycket ovanliga eller saknas helt, samtidigt som det förekommer enstaka platser där ett större antal är bevarade.

Inventeringen har också visat att det många gånger finns inplockade trägravvårdar som förvaras i anslutning till kyrkogården, oftast utan att visas upp i musealt syfte. Detta har resulterat i att många ålderdomliga, unika, och särskilt intressanta trägravvårdar har bevarats, och med det deras kulturhistoriska värde. Men borttagandet av trägravvårdar kan påverka upplevelsen och förståelsen av begravningsplatsernas historia och utveckling. Ibland ställs den individuella gravvårdens kulturhistoriska värde mot värdena för kyrkogården som helhet.

Vägledningen avser vara ett verktyg och ett stöd i förvaltningen av individuella trägravvårdar och begravningsplatser generellt. Genom att ge exempel både på olika former av trägravvårdar och från olika begravningsplatser är förhoppningen att de resonemang och rekommendationer som följer ska vara användbara av flera förvaltande aktörer och i många av de fall och situationer som kan uppstå.

Stiftelsen Jamtli
Victoria Bly, projektledare

Gravvårdar i trä - ett förgängligt kulturarv

En gravvård är ett minnesmärke som markerar platsen för en grav. Enligt begravningslagen utgör gravvårdar en del av gravanordningar, tillsammans med andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. I denna vägledning används begreppet *gravvård* eftersom det är just gravvårdar som har inventerats i projektet. De rekommendationer som formuleras för gravvårdar är applicerbara även i de fall det förekommer andra typer av gravanordningar som också är utförda i trä.

Gravvårdarna på landets begravningsplatser är framför allt utförda i sten. Även gravvårdar i järn och trä förekommer på många begravningsplatser, dock i mindre omfattning. Även om sten och järn kan vittra, rosta och ta skada på olika sätt, är

trä som material i högre utsträckning förgängligt. Materialet tar skada av sol, regn och markfukt, vilket ofta leder till rötskador.

Gravvårdar utförda i trä är idag ovanliga på många håll, vilket är en stor skillnad från hur begravningsplatser såg ut under tidigt 1900-tal, och längre tillbaka än så. Många har försvunnit på grund av materialets förgänglighet, men det förekommer också att hela kvarter av trägravvårdar har planerats om och rensats bort till fördel för nya tiders bruk och ideal. Ibland har äldre trägravvårdar plockats in, vilket är en huvudsaklig anledning till att det finns välbevarade trägravvårdar kvar idag. Dessa, tillsammans med de få som finns bevarade på begravningsplatserna, utgör idag en ovanlig och värdefull del av vårt kulturarv.

Sundsjö, Jämt.

Foto från kyrkogården vid Sundsjö kyrka, sannolikt tidigt 1900-tal. Flertalet gravvårdar i trä syns vid kvarteret närmast kyrkan. Foto: Okänt. Källa: Riksantikvarieämbetet, K 1 C: 294 S.

Kyrkogården vid Sundsjö kyrka 2023. Inga trägravvårdar finns kvar i kvarteret närmast kyrkan.

Trägravvårdar på våra begravningsplatser

Gravvårdar i trä förekommer numera i liten omfattning. Äldre fotografier visar att trägravvårdar kunde dominera vissa områden på en begravningsplats under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, medan det idag ofta endast finns enstaka eller ett fåtal kvar. Det är inte heller ovanligt att de helt saknas.

På begravningsplatsen återfinns de flesta äldre trägravvårdar i de så kallade *allmänna kvarteren*, *allmänna varven* eller *allmänna linjen*. Fram till 1964 var det vanligt att begravningsplatserna delades in i köpta gravplatser, vilket ofta var familjegravar, och kostnadsfria gravplatser i de allmänna kvarteren. Där placerades gravarna på rad i den ordning som de avlidna begravdes, vilket innebar att familjemedlemmar sällan begravdes intill varandra. Anhöriga fick inte någon gravrätt eller bestämmanderätt över gravplatsen, men kunde ofta välja att sätta upp en egen gravvård. I annat fall blev denna bekostad av församlingen, vilket inte sällan innebar en mycket enkel variant i form av ett mindre träkors eller en trästicka.

De allmänna kvarteren har brukats sedan lång tid tillbaka. Eftersom familjegravplatserna bekostades personligen av den avlidne eller dennes familj var det i stor utsträckning samhällets mindre bemedlade som begravdes inom allmänningarna. En gravvård i trä som alla snickarkunniga kunde tillverka själva var sannolikt billigare än att beställa en huggen vård i sten, eller en i gjut- eller smidesjärn. Systemet med allmänna gravar och köpegravar reflekterar dåtidens sociala hierarkier. Skillnaderna mellan de köpta gravplatsernas påkostade och ibland monumentala gravvårdar jämfört med de allmänna kvarterens små enkla träkors förstärker bilden av samhällets och kyrkogårdens klasskillnader. Mot 1900-talets mitt började detta system att lösas upp och en mer demokratiskt utformad kyrkogård växte fram.

Kvarter och områden på begravningsplatserna som har rymt ett stort antal trägravvårdar har många gånger planerats om och använts på nytt. I dessa fall är det inte ovanligt att trägravvårdarna plock-

ats bort vid ett och samma tillfälle, och kvarterets karaktär förändrats i sin helhet. Kvarterets äldre form och bruk är efter det svår eller omöjligt att läsa av. Det är inte heller ovanligt att trägravvårdarna tas bort allt eftersom de blivit skadade, och många gånger till slut går av.

Trägravvårdar som står lutade mot fasaden på Vallbo kapell. Foto: Eric Hedqvist, 1964. JLM A17163.

år. 1923 säden sidan vid kyrkans i Bräcke.

Kyrkogården söder om Bräcke kyrka 1923. Vid tillfället fanns ett stort antal gravvårdar i trä i mitten av kvarteret och familjegravar med större gravstenar längs med det omgivande staketet. Foto: okänt. JLM 05X1 3.

Kyrkogården söder om Bräcke kyrka 2021. Kvarteret som tidigare rymde trägravvårdarna utgörs idag av familjegravar från omkring 1900-talets mitt. De äldre familjegravarna längs med staketet är bevarade.

Kulturhistoriskt värde

Gravvårdar i trä har i många fall ett högt kulturhistoriskt värde och vittnar om begravningsplatsernas äldre gravvårdslandskap, och är en del av den kulturhistoriska helhetsmiljön. Deras placering, form, måleri och övrig dekor visar lokala variationer och konstnärliga värden, men berättar i hög utsträckning även om deras historiska sammanhang. De visar på skiftande samhällsvärderingar från ett hierarkiskt till ett mer demokratiskt samhälle, en övergång från en hantverksmässighet till en industrialiserad tillverkning av gravvårdar, och på en samhällsutveckling med ett ökat välstånd.

Äldre trägravvårdar från 1800-tal och tidigt 1900-tal har många gånger en lokal särprägel. Dessa är dock ovanliga och i de fall de återfinns är det främst för att de har bevarats inomhus. De utgör

en mycket värdefull, och på många platser, den enda pusselbit som vittnar om ett historiskt gravvårdslandskap.

Trägravvårdar utgör även en viktig del av det tidigare bruket av allmänna kvarter, och speglar begravningsplatsernas äldre hierarkiska uppdelning. Detta gäller främst trägravvårdarna från omkring 1930-talet fram till 1960-talet. Även om dessa, många gånger enkla små träkors, återfinns på flera begravningsplatser är de där ofta mycket få till antalet.

Gravvård i trä på Mariebys kyrkogård. Ålder okänd. Foto: Henrik Ylikoski.

Tillstånd och finansiering

Tillstånd

Lagar som är aktuella vid hantering av gravanordningar, där gravvårdar ingår, är begravningslagen (1990:1144) och 4 kapitlet i kulturmiljölagen (1988:950), samt kulturmiljöförordningen (1988:1188). Vilka lagrum som är relevanta i det aktuella fallet är beroende av om det finns en gravrättsinnehavare eller om gravrätten har tillfallit upplåtaren, och om gravvården har utpekade kulturhistoriska värden.

I kulturmiljölagens 4 kapitel finns bestämmelser som skyddar kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. För att gravvårdars och begravningsplatsers kulturhistoriska värden ska bevaras kan åtgärder vara tillståndspliktiga, vilket innebär att tillstånd behöver sökas hos länsstyrelsen. Ta kontakt med länsstyrelsen vid planering av åtgärder för att kontrollera om de är tillståndspliktiga. Vid behov av råd kring kyrkoantikvariska ärenden rekommenderas kontakt med stiftsantikvarien.

Inventering och värdering

Kulturhistoriska gravvårdsinventeringar och värderingar är ett värdefullt underlag i förvaltningen av begravningsplatsernas kulturhistoriska värden. Dessa inventeringar och värderingar kan vara en del i att tillgängliggöra begravningsplatsens och de individuella gravvårdarnas historia. De kan även vara ett värdefullt underlag för kyrkogårdsförvaltningen, inte minst i samband med länsstyrelsens tillståndsprövning och stiftets behandling av en ansökan om KAE.

Finansiering

Om en gravvård har tillfallit upplåtaren och har utpekade kulturhistoriska värden som identifierats i samband med till exempel en kulturhistorisk gravvårdsinventering så kan vård och underhåll av gravvården bekostas i sin helhet av begravningsavgiften. Detta gäller både om den kulturhistoriskt värdefulla gravvården står kvar på begravningsplat-

sen och är utpekad på till exempel en gravkarta, eller om den är flyttad från sin plats och har blivit uppförd på inventarieförteckningen.

Kyrkoantikvarisk ersättning (KAE) kan ges om objekt och åtgärder stämmer överens med de villkor som framgår i Svenska kyrkans *Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning* och *Handbok för arbetet med kyrkoantikvarisk ersättning*. KAE kan exempelvis beviljas för konservering, rengöring och reparation som utförs av person med särskild kompetens. Stiftsantikvarien kan alltid kontaktas för råd kring finansiering.

I de fall som gravvårdar blivit flyttade från begravningsplatsen men förvaras till exempel i kyrkobyggnaden inkluderas de sällan i gravvårdsinventeringar och värderingar. För att vårdåtgärder på gravvårdarna i dessa fall ska kunna bekostas av antingen begravningsavgiften eller KAE behöver de föras upp på inventarieförteckningen. En inflyttad gravvård är dock skyddad som kyrklig inventarie även om den inte är uppförd på inventarieförteckningen.

Gravkors i trä från 1925 på begravningsplatsen vid Sjoutnäsets kapell.

Form, stil och uttryck

Trägravvårdar återfinns i varierade storlekar och former. De få som finns bevarade från 1800-talet är oftast inplockade och kan vara dekorerade med snidade och bemålade detaljer. Det finns även trägravvårdar utformade för att likna gravstenar. En variant som baserat på äldre fotografier verkar ha varit vanlig på många kyrkogårdar är de som består av en bräda med en rundad, tandad eller på annat sätt utsmyckat övre avslut. Under

tidigt 1900-tal, och framför allt från 1930-talet och framåt blir vitmålade träkors vanligt. Många har enklare dekor såsom klöverformade avslut på armarna, men den vanligaste varianten är de små raka träkors som återfinns i de tidigare allmänna kvarteren.

Gravvård i trä från 1899 på kyrkogården i Hede.

Materialimiterande trävårdar

En trägravvård som imiterar andra material såsom sten och gjutjärn har utformats med ett tydligt avläsbart syfte att efterlikna dessa. Denna typ av trägravvårdar är ovanliga. Deras utformning visar på ett ideal där mer påkostat och bestående material var eftersträvarsvärt även bland de som inte själva kunde bekosta en sten eller gjuten gravvård.

Gravvård i trä från 1897 på Mariebys kyrkogård. Foto: Henrik Ylikoski.

Sten- och gjutjärnsimiterande trägravvårdar i Klövsjö kyrkomuseum. Vården till vänster har okänd tillkomsttid, den till höger har årtalet 1893.

Gravvård i trä från 1874 vid Håsjö gamla kyrkas begravningsplats.

Gravvårdar av brädor

Det finns trägravvårdar i form av enkla eller sammanfogade brädor som antingen helt saknar dekor eller som har dekorerats mer eller mindre intrikat. Många av dessa skulle kunna kallas stenimiterande. De kan till exempel ha en rundad eller tandad avslutning högst upp, eller avslutas med ett gaveltak.

Det finns en uppfattning om att bruket av dessa, till skillnad från kors, kommer från så kallade "likbrädor", där den avlidne bars på en bräda likt en bår fram till sin grav och sänktes ned. Brädan som användes som bår ska sedan ha placerats direkt vid graven.

Upphängda gravvårdar i trä från 1891, 1899 och 1900 i Ljusnedals kyrkomuseum.

Gravvårdar i trä med okänd ålder från Sundsjö kyrka.

Tre gravvårdar i trä från Bodsjö kyrka. Den i mitten är daterad 1901.

Snidade och svarvade former

Snidade gravvårdar i trä finns i mer eller mindre arbetade varianter, liksom gravvårdar med svarvade korsarmar och detaljer. Båda förekommer dock i mindre antal.

Trägravvård med svarvade korsarmar, daterad till 1914, på Ankarede kyrkogård.

Del av snidad detalj från trägravvård. Från Klövsjö kyrkomuseum.

Snidad trägravvård med okänd ålder bevarad i Klövsjö kyrkomuseum.

Skåp

En ovanlig variant av trägravvård är de med ett skåp med en glasruta framtill. Det förekommer både varianter där texten är målad utanpå glaset och inne i skåpet. Det finns även öppna skåp utan glas.

Gravvård i trä i form av ett skåp med glasruta från 1908 på Klövsjö kyrkogård. Foto: Henrik Ylikoski.

Kors

Kors förekommer i många olika varianter. Den kanske mest vanliga varianten bland gravvårdar i trä på begravningsplatser är enkla kors där korsarmar och stam är raka och utan detaljer. Det finns även raka kors med en enkel dekor som avslut på armarna, som till exempel treklöver eller spetsform. Så kallade gavelkors är en ytterligare förhållandevis vanlig variant, främst bland äldre träkors.

Gravkors i trä med treklöveravslut på korsarmar och stam, daterad till 1914. på Ragunda kyrkogård.

Gravkors i trä med raka avslut på korsarmar och stam, daterad till 1934, på Marby nya kyrkogård.

Gravkors i trä med rundade avslut på korsarmar och stam, daterad till 1927, på Ragunda kyrkogård.

Måleri

Många träkors är målade vita men det förekommer också svartmålade kors eller helt omålade. Bland äldre gravvårdar i trä som har bevarats utan senare renoveringar och ommålningar finns ett fåtal med mer eller mindre bevarat måleri i andra kulörer. Många trägravvårdar har även påmålad text.

Gravvård i trä från 1874 vid Häsjö gamla kyrkas begravningsplats. Den målade texten är till stor del bevarad, liksom färgspår på delar av gravvården.

Gravvård i trä daterad till 1831 med bemålat snideri. Från Linsells kyrka.

Plaketter

På trägravvårdar förekommer både varianter med olika slags plaketter och de där text har målats eller skurits in direkt på värden. En något mer ovanlig variant är de där en glasruta täcker texten, som i dessa fall även kan vara skriven på papper. Det är inte ovanligt att plaketter har monterats senare än årtalet då gravvården kom till, till exempel i de fall då de ersatt äldre påmålad text som blivit svårläst.

Rund kopparplakett på gravkors i trä, daterad till 1909, på Vemdalens nya kyrkogård.

Plakett på gavelkors i trä, daterad till 1889, på Borgvattnets gamla kyrkogård.

Plakett med glasskiva som skyddar papp bakom, daterad till 1937 på gavelkors i trä, på Ragunda kyrkogård.

Stansad plakett på gravkors i trä, daterad till 1881, från Stuguns gamla kyrkogård. Foto: Olof Edin.

Plakett målad som en bok monterad på gravkors i trä, daterad till 1929, på Bodums kyrkogård.

Hantering och underhåll

Vårda och underhålla, konservera, renovera, bevara på kyrkogården eller plocka in – vad finns det för alternativ? När passar vilken praktik?

Att plocka in en trägravvård kan få en negativ effekt på begravningsplatsens helhetsmiljö, men det kan samtidigt innebära att både kunskaper och kulturhistoriska värden bevaras. För att avgöra i vilka fall det kan vara ett lämpligt tillvägagångssätt behöver den individuella gravvårdens kulturhistoriska värden ställas i relation till helhetsmiljön på kyrkogården. Det behöver även övervägas vilka alternativ som kan finnas. Är det aktuellt att göra en kopia som placeras ut på kyrkogården, för att bevara en äldre trägravvårds utformning? Hur viktigt är det i så fall att göra en exakt kopia?

Inför åtgärder såsom borttagning från begravningsplatsen, restaurering eller konservering av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar kan tillstånd behöva sökas från länsstyrelsen. Kontakta aktuell länsstyrelse inför planering av åtgärder för att kontrollera vad som kräver tillstånd. Detta kapitel visar exempel på olika sätt att hantera bevarande av trägravvårdar. Vilka åtgärder kan göras på plats, när är det en fördel att plocka in en gravvård, hur kan man tänka kring kopior? I kapitlet förs ett resonemang kring vilken effekt olika alternativ kan få för bevarandet av kulturhistoriska värden och rekommendationer ges för när olika hanteringar kan vara lämpade.

Gravkors i trä på Ankarede kyrkogård som har ersatt en tidigare trägravvård i form av en bräda. Daterad till 1917.

Bevara på begravningsplatsen

Så länge som en gravvård finns kvar på sin ursprungliga plats bidrar den till bevarandet av upplevelsen och läsbarheten av begravningsplatsens historiska gravvårdslandskap och utveckling. Genom att utföra reparationer kan bruket av trägravvårdar fortsätta förmedlas, och viktiga symbolvärden kan bevaras. Detta leder dock till att de individuella gravvårdarnas kulturhistoriska värde påverkas. Ålder på gravvårdar, kvarter eller en hel begravningsplats kan många gånger läsas av genom den övergripande karaktären. Här ingår naturligt

slitage och patina. Nya kopior eller omfattande reparationer kan därför påverka upplevelsen av ålderdomliga områden på en begravningsplats.

På kort sikt bevaras begravningsplatsens kulturhistoriska värden när gravvårdar i trä finns kvar på sin ursprungliga plats, men på längre sikt minskar det oundvikligen både för de individuella gravvårdarna och för begravningsplatsen.

*Allmänna kvarteret på Ås kyrkogård där flertalet enkla små gravkors i trä från omkring 1934-1960 finns bevarade.
Foto: Henrik Ylikoski.*

Inga åtgärder

Många gravvårdar i trä har fått stå på sin plats utan särskilda vårdåtgärder tills dess att de förmultnat, och ofta har de då brutits av närmast marken. Detta förfarande innebär också att komponenter såsom måleri, text och dekor många fall till slut försvinner.

Äldre gravvård i trä på Åre gamla kyrkogård. Inga åtgärder kan bevara eller återskapa gravvårdens karaktär och eventuella dekorelement. Som mest kan stöd monteras för att förlänga dess kvarvarande på kyrkogården.

Rekommendation

Att inte genomföra några åtgärder på gravvårdar i trä rekommenderas endast i de fall där gravvårdarna redan är i starkt förfall och inga åtgärder kan bevara eller återskapa tidigare form, text, eller andra delar och detaljer.

Gravkors i trä från 1952 på Borgvattnets skogskyrkogård. Korset har blivit allt kortare med tiden till följd av att korset tar mest skada från markfukt.

Reparation

Reparationer av gravvårdar kan genomföras på olika sätt. Det är inte ovanligt att den mest utsatta delen av en trägravvård är vid foten, närmast marken. Ett sätt att reparera denna del är genom skarvning av materialet. Det finns även exempel där en avbruten gravvård har monterats på ett större stöd.

Reparationer av gravvårdar är ett sätt att förlänga livet för en trägravvård som bevaras på begravningsplatsen. Det kommer att innebära att en och samma del repareras flera gånger, eller att reparationer av flera delar behöver ske. På lång sikt leder det oundvikligen till att gravvården inte har originaldelar i trä kvar.

Gravkors i trä daterat till 1951 som monterats på ett stöd, på Borgvattnets skogskyrkogård. På avstånd ser stödet ut som en del av korset.

Rekommendation

Reparationer lämpar sig framför allt när de kan genomföras med liten påverkan på en gravvårds form och utseende i övrigt. Om en gravvård har en ovanlig eller unik dekor bör denna inte genomgå reparation i form av rekonstruktion. Om en intrikat detalj till exempel har gått av kan denna återmonteras om detta görs med hänseende till utseendet i övrigt. Moderna tillägg bör som regel undvikas.

- Om ett äldre träkors i huvudsak är i gott skick men är skadat vid foten närmast marken kan en lagning genomföras genom skarvning för att det ska kunna fortsätta stå.
- Kors med raka enkla former kan placeras på ett stöd utan att det i stor utsträckning påverkar korsets utseende. Detta tillvägagångssätt kan även vara mer hållbart än en skarvning.
- Reparationer på äldre trägravvårdar med mer avancerade och arbetade former bör undvikas om det innebär att byta ut dekorlement.

Ihopskarvat gravkors i trä med okänd ålder på Storsjö kyrkogård.

Målning

Målning av gravvårdar i trä kan liksom reparation vara ett sätt att förlänga bevarandet på begravningsplatsen. Det är vanligt att i huvudsak kors målas i sin helhet flera gånger. Det är även vanligt med trägravvårdar som inte har målats om i senare tid, vilket möjliggör att äldre färglager och färgfragment fortfarande finns kvar.

Återkommande målning av trägravvårdar kan ses som ett sätt att kontinuerligt underhålla, men det riskerar dels att äldre färglager inte längre syns, dels att bemalad text målas över och blir svår att återskapa. Det finns även risker med målning om en färgtyp används som inte är lämplig för trä. I dessa fall kan en olämplig färgtyp snarare få motsatt effekt för en trägravvård, och förkorta dess livslängd i stället för att förlänga den.

Ett bevarande av målad text kan vara svårt att uppnå, särskilt om äldre färglager har börjat flagna och texten inte är läsbar i sin helhet. Exempel finns både där oläslig text har målats över i sin helhet och där den har målats om ovanpå ett nytt färglager. Textstil, men även årtal och annan information, riskerar då i hög utsträckning att förändras om den äldre texten inte först kalkeras.

Gravvård i trä som har målats om i omgångar, på Klövsjö kyrkogård. Foto: Henrik Ylikoski.

Rekommendationer

Ommålning av en trägravvård bör i hög utsträckning ta ålder, utseende och befintliga färglager i hänseende. Det lämpar sig främst för yngre gravvårdar med enkelt måleri där man inte riskerar att täcka över en ovanlig eller intressant dekor. Det kan även passa där eventuell text finns på plaketter. Ifall text eller annan dekor är påmålad kan det vara aktuellt att först kalkera detta innan ommålning. Detta säkerställer både dokumentation och att det nya måleriet inte avviker från tidigare former.

Färgtyp har en stor effekt på bevarandet av virket. Linoljebaserad färg är den färgtyp som rekommenderas eftersom den skyddar träets egenskaper. Trägravvårdar från omkring 1900-talets mitt kan ursprungligen ha målats med alkydoljebaserad färg, vilket dock inte skyddar träets egenskaper. Även i dessa fall rekommenderas linoljefärg. Akrylatfärg, så kallad ”plastfärg”, har en mycket negativ effekt på trämaterial och bör aldrig användas i detta sammanhang.

- Gravvårdar där det framgår tydligt att samtliga delar har varit enhetligt målade, kan ommålas i samma kulör.
- Gravvårdar med endast små fragment av måleri kan i stället strykas med rå linolja.
- Gravvårdar utan färgspår bör inte målas. Även dessa kan i stället strykas med rå linolja.
- Text som är målad direkt på en slät yta och inte i relief bör så länge den är läsbar inte målas över. Den kan med fördel kalkeras av och sparas inför den dagen den inte längre är läsbar. Då finns ett underlag för att kunna göra en ommålning på plats med samma utseende.
- Text som inte längre är läsbar i sin helhet bör även den kalkeras. Denna kan då målas på igen i samband med ommålning, utan att okända textdelar behöver kompletteras eller att textform och stil behöver ändras.

Kopior på begravningsplatsen

Ett tillvägagångssätt som förekommer på många begravningsplatser är att göra kopior av trägravvårdar som ersätter de ursprungliga. I vissa fall har kopior gjorts i flera omgångar, och de som står på dagens begravningsplats kan därför vara kopior av kopior.

Detta tillvägagångssätt kan användas när en trägravvård är i mycket dåligt skick. På så sätt kan upplevelsen och läsbarheten av begravningsplatsen och ett äldre bruk av trägravvårdar bevaras. För att uppnå detta bör dock kopian ha samma form, mått och helhetsutseende som den gravvård den ersätter och inte vara en förenklad variant. Det kulturhistoriska värdet hos den individuella gravvården sitter dels i dess utformning, men om denna förenklas eller på annat sätt förändras påverkas förståelsen av dess sammanhang i hög utsträck-

ning. Detta har även en effekt på det miljöskapande värdet för begravningsplatsen i sin helhet.

Det kan många gånger vara svårt att i sin helhet återskapa formen på en trägravvård, inte minst i de fall där det finns en hantverksmässig prägel i form av till exempel snidade detaljer. I dessa fall kan det snarare vara värt att överväga att plocka in gravvården och bevara originalet utan att göra en kopia.

De fall där det kan vara lämpligt med kopior är främst där den ursprungliga formen är lätt att återskapa, eller där man har en enkel form att förhålla sig till. Det är även lämpligt i fall där det antingen saknas text helt eller finns en plakett som kan återanvändas på kopian.

En sentida kopia av ett gravkors i trä från 1939. Den ursprungliga plaketten har flyttats från det tidigare korset.

Kopior utan förändring

När nya kopior tillverkas bör den ursprungliga formen återskapas så långt det är möjligt. Förändringar får en negativ effekt både på den individuella gravvården och gravvårdslandskapet som helhet. I vissa, enstaka fall har en hel grupp med gravvårdar haft en ursprunglig planerad gemensam utformning. Det kan till exempel vara för gravplatser skänkta eller inköpta för en särskild organisation. Både enskilda gravvårdar och grupper av likadana gravvårdar kan ha stora lokalthistoriska och konstnärliga värden som är viktiga att värna om.

Rekommendationer

I de fall där gravvårdarna inom ett helt kvarter har planerats och utformats enhetligt är formen av stor betydelse, och så länge som den kan kopieras i sin helhet är detta ett lämpligt tillvägagångssätt.

- Nya kopior bör så långt det är möjligt ha samma utformning som den ursprungliga gravvården.
- I grupper med planerad formgivning bör denna form bevaras och inga ändringar göras i samband med framtagande av nya kopior.
- Om målad text finns bör denna kalkeras och kopieras till den nya gravvården.
- Om plaketter finns bör dessa bevaras och monteras på de nya gravvårdarna i enlighet med den tidigare monteringen och placeringen.

Kvarter på Undersäkers nya kyrkogård som tillhört det tidigare samiska ålderdomshemmet Fjällgård. Gravvårdarna fick en gemensam utformning på 1930-talet av konstnären Folke Hoving. Mått och form finns bevarat i Hovings arkiv.

Kopior utifrån schabloner

En slags kopior av tidigare trägravvårdar kan vara schablonmässiga. De nya kopiorna utformas då enligt en och samma schablon, vilken inte anpassas efter de tidigare gravvårdarnas utformning. Detta gör att man går miste om en variation bland trägravvårdarnas utformning, vilket påverkar bilden av det tidigare gravvårdslandskapet. Det kan dock vara ett gott alternativ för att kunna berätta om ett kvarters ålder och historia om till exempel plaketterna finns kvar och kan återanvändas.

Rekommendationer

Denna typ av förfarande med schabloner för tillverkning av flera nya gravvårdar är lämplig just i de fall där utformningarna på äldre gravvårdar inte är kända. Om de äldre trägravvårdarna finns kvar kan mer individuella former i stället vara ett alternativ vid nytillverkning.

- Schablonartade former för nytillverkning av trägravvårdar är lämpliga där äldre former inte är kända.
- Om äldre plaketter finns bevarade bör de monteras på de nya trävårdarna.
- Utplacering av tidigare bortplockade gravvårdar i en ny utformning rekommenderas inte utan kännedom om gravvårdarnas tidigare placering.

Kopior utifrån en schablon på Stuguns nya kyrkogård. Plaketter hade sparats allt eftersom trasiga trägravvårdar togs bort genom åren och man kunde med hjälp av dessa och äldre gravkartor identifiera trägravvårdarnas tidigare placering. En schablonmässig korsform tillverkades och de äldre plaketterna monterades.

Förenklade kopior

Förenklade kopior syftar på när en gravvård kopieras och får en enklare utformning än tidigare. Det kan vara i samband med att den ursprungliga gravvården har hantverksmässiga detaljer som kan vara svåra att återskapa. Resultatet påverkar gravvårdslandskapet på begravningsplatsen och kan leda till att en eventuell lokal särprägel går förlorad. Fördelen är liksom som för schabloner som beskrivits ovan att trägravvårdar fortsatt finns kvar på begravningsplatsen.

Rekommendationer

En förenklad kopia kan vara lämplig om den tidigare trägravvården på grund av dess skador inte längre kan stå kvar på begravningsplatsen, och om den kan plockas in. På så sätt bevaras kännedomen om den lokala särprägel och möjligheten kvarstår att göra en mer exakt kopia.

- Förenklade kopior kan vara lämpliga där originalen kan bevaras.
- Om äldre plaketter finns bevarade bör de monteras på de nya trävårdarna.

Exempel på kopior som förändrats med tiden på Kolåsens kyrkogård. Bilden till vänster visar den äldsta varianten av träkors med snidade knoppar på korsarmarna, där en saknas, och där ett kors tidigare funnits högst upp. Överst till höger ses en senare variant som även det har svarvade knoppar samt kors upptill. Idag på kyrkogården är korsen snarlika men är något förenklade utan svarvade knoppar.

Bevara inomhus

Genom att förvara en trägravvård inomhus kan kulturhistoriska värden bevaras i stor utsträckning. Till skillnad från när en gravvård i trä står kvar på begravningsplatsen behöver olika vård- och underhållsåtgärder genomföras mer sällan för att den ska bevaras.

Det fåtal mycket ålderdomliga gravvårdar i trä som finns bevarade idag är inplockade från begravningsplatserna. De återfinns antingen musealt uppställda i en lokal i eller i anslutning till kyrkobyggnaden, eller i ett förvaringsutrymme utan att visas upp.

Genom att bevara en trägravvård skyddad från väder skyddas det ursprungliga virket, samt eventuell hantverksmässig formgivning och måleri som inte sällan även rymmer värdefull textinformation och dekor. När en trägravvård plockas in påverkas dock läsbarheten och förståelsen av det historiska gravvårdslandskapet, och begravningsplatsens kulturhistoriska värde som helhetsmiljö.

Gravvårdar i trä från Bodums kyrkogård som förvaras inomhus utan att visas upp.

Gravvårdar i trä från Klövsjö kyrkogård som visas upp i Klövsjö kyrkomuseum.

Rekommendationer

Att plocka in trägravvårdar kan vara aktuellt i huvudsak för de som är äldre och har en ovanlig utformning eller bevarat måleri. Denna åtgärd kan kombineras med att till exempel placera ut kopior, för att i högre utsträckning bevara det äldre historiska gravvårdslandskapet. I samband med att en gravvård tas in bör placeringen på begravningsplatsen markeras, till exempel med hjälp av en gravkarta och kvarters- och gravnummer. På så sätt bevaras kännedomen om den tidigare placeringen och en eventuell utplacering av en kopia möjliggörs.

Huruvida en trägravvård efter inplockande förvaras tillgängligt för besökare eller dolt endast för förvaring har i de flesta fall mindre betydelse för bevarandet av gravvårdens kulturhistoriska värde. Det finns ett pedagogiskt värde i att kunna visa upp äldre trägravvårdar, men det kräver tillgång till ett lämpligt utrymme. Om en äldre trägravvård är i mycket dåligt skick eller har måleri som ris-

kerar att ta skada av beröring kan konserverande åtgärder krävas oavsett placering.

- Förvaring av trägravvårdar inomhus är i huvudsak aktuellt för äldre trägravvårdar och vårdar med en särskilt ovanlig eller konstnärlig utformning, eller en utformning som vittnar om en lokal särprägel.
- Renovering och konserverande åtgärder är lämpligt i de fall då en gravvård är i mycket dåligt skick. Moderna tillägg bör som regel undvikas.
- I de fall det finns måleri som riskerar att ta skada av ljus bör detta tas i beaktande inför val av förvaringsutrymme.

Gravkors i trä daterad 1883/93 som förvaras inomhus utan att visas upp. Korset är från Älvros gamla kyrka.

Gravvård i trä från Kolåsen daterad till 1877 som förvaras inomhus utan att visas upp.

Sammanfattning

Gravvårdar i trä är ovanliga på våra begravningsplatser och besitter många gånger ett stort kulturhistoriskt värde. De vittnar om ett historiskt gravvårdslandskap som idag inte återfinns. Äldre trägravvårdar från 1800-talet och tidigt 1900-tal är ovanliga, och har ofta lokal och hantverksmässig prägel. De få som finns bevarade återfinns framför allt inomhus. Trägravvårdar från omkring 1900-talets mitt är ofta enkla små kors med olika varianter på stansade plaketter. Dessa återfinns i högre utsträckning än de äldre varianterna på begravningsplatserna, och är en viktig del av det tidigare bruket av de allmänna kvarteren.

För att en äldre trägravvård kulturhistoriska värden ska bevaras krävs åtgärder. Åtgärderna varierar beroende på trägravvårdens ålder, skick och utformning, men även på eventuella tidigare åtgärder. Många gånger behöver gravvårdens individuella kulturhistoriska värden och begravningsplatsens kulturmiljö vägas mot varandra.

De kulturhistoriska värdena kopplade till en trägravvård kan bevaras antingen genom dess kvarvarande på sin ursprungliga plats på begravningsplatsen, att den ersätts med kopia, eller att den bevaras inomhus. En trägravvård som står kvar på en begravningsplats kan många gånger kräva åtgärder såsom reparation eller ommålning för att dess bevarande ska förlängas, men till slut kommer den oundvikligen behöva kopieras eller tas bort från begravningsplatsen.

Kopior kan användas som ett sätt att bevara trägravvårdar på begravningsplatsen. Det kan vara motiverat i de fall då den ursprungliga gravvården flyttas in från begravningsplatsen, när den är i mycket dåligt skick eller i de fall då endast en äldre plakett finns kvar. Beroende på situationen kan förenklade kopior eller schabloner vara ett alternativ, men i de flesta fall bör kopior utan förändringar i form och storlek användas, tillsammans med en äldre plakett där det är möjligt.

En trägravvård som bevaras på sin ursprungliga plats har en stor betydelse för upplevelsen och läsbarheten av begravningsplatsen, men det får oundvikligen på antingen kort eller lång sikt en negativ effekt på den individuella trägravvårdens kulturhistoriska värde. På grund av materialets förgänglighet och behov av vård och underhåll säkerställs dess bevarande främst genom att den flyttas och bevaras inomhus. Detta rekommenderas i huvudsak för äldre och ovanliga eller unika gravvårdar där särskilda dekorelement, text eller färgspår annars riskerar att gå förlorade.

Åtgärder som rör gravvårdar som anses ha ett kulturhistoriskt värde kan kräva tillstånd från länsstyrelsen. Denna vägledning är inte ett facit, utan visar på olika praktiker och hur de som arbetar med förvaltning av begravningsplatser kan resonera inför vård och underhåll av trägravvårdar. De åtgärder med rekommendationer och exempel som beskrivs visar på när de kan vara en fördel för bevarandet av kulturhistoriska värden. Kyrkogårdsförvaltningar ställs många gånger inför situationer där kulturhistoriska värden behöver vägas mot varandra, och flera hanteringsalternativ kan vara möjliga. Vägledningen kan därför förhoppningsvis vara ett användbart verktyg.

Gavelkors i trä daterad 1889 på Borgvattnets gamla kyrkogård.

Vemdalens gamla kyrkogård. Okänt årtal. Foto: Paul Jonze. JLM 79X515 9.

Kyrkogården vid Åre gamla kyrka år 1902. Foto: Okänt. JLM 19HX0005.

